

L'ART DEL VIATGER: EL CAS DE JOSEP PLA

Enric Bou

NEL PAS DEL SEGLE XIX AL SEGLE XX LA PENÍNSULA ibèrica es va poblar de viatjants de comerç, catalans amb empenta -segons volia el tòpic- que repartien per la península el «amarilleante paño catalán», tal com deia Valle Inclán a *La pipa de Kif* (p. 110). La imatge tòpica d'aquest viatjant fou corroborada per testimonis com el de Josep Pla. A *Madrid, 1921. Un dietari* acusà els viatjants de comerç de l'uniformització en el vestuari del

viatge: «Quan viatgem tenim una tendència a esdevenir una mena de cosa estranya, uns éssers de sexe incert (...) Això que s'anomena un guardapols -que en el nostre país és l'uniforme del sodomita pobre- fa molts anys que fou inventat, però em sembla que hem estat nosaltres els qui hem aplicat aquesta sinistra vestidura al viatjar amb ferrocarril. Els viatjants de comerç l'han adoptada i la població civil i fins l'eclesiàstica (...) els han imitats.» (*Primera volada*, p. 486). Aquest exabrupte ve com anell al dit per presentar la idea de l'existència d'uns viatjants que ho són per ofici, a diferència d'altres que ho són per benefici. Moral. De la mateixa manera que Roland Barthes distingia entre l'«écrivain» i l'«écrivain», s'imposa una distinció entre el viatjant, que actua mecànicament, i el viatger, que ho fa amb una mínim d'art.¹ Perquè de forma paral·lela a la figura del viatjant de comerç, es desenvolupà a Catalunya una potent indústria d'escriptors viatgers que visitaven llocs diversos del planeta, i tornaven rics en visions i experiències que

¹ «L'Écrivain accomplit une fonction, l'écrivain une activité, voilà ce que la grammaire nous apprend déjà, elle qui oppose justement le substantif de l'un au verbe (transitif) de l'autre.» (p. 1278)

necessitaven explicar a algú. Molts d'aquests escriptors ho eren per afició noble i amb resultats literaris més aviat modestos. Però alguns destacaren pels relats, per la singularitat de l'aventura o per l'habilitat a l'hora de passar-la al full escrit. Aquesta exposició tindrà dues parts. En la primera vull apuntar una reflexió sobre la peculiaritat del *travelogue* en la literatura catalana del segle XX. I en la segona em centraré en el cas exemplar de Josep Pla.

L'art del viatger comença a tenir un sentit en la literatura catalana moderna a partir de Jacint Verdaguer i les seves *Excursions i viatges*, llibre publicat el 1887, i es dispara a partir del 1925. Verdaguer marcà un estil: el reconeixement i l'exploració del propi país, de rel romàntico-nacionalista; i el profund interès religiós en les sortides a l'exterior. El seu text més notable és el *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa*, que inaugura un pelegrinatge fecund, imitat per molts altres escriptors, seglars i religiosos. Tal com ha estudiat Joan de Déu Domènech, entre el 1887 i el 1925 es publicaren 40 llibres de viatges en català. I entre 1926 i 1938—en només 13 anys—71. El salt quantitatiu és notable i mereix una mica d'atenció. ¿Quines són les raons per a aquest increment? El mateix Domènech n'apunta algunes: les innovacions en els transports, que van ser aprofitades per la burgesia enriquida durant els anys de la Gran Guerra. Viatjar estava en aquell moment voltat d'una aura de luxe i d'exquisidesa, i, sens cap mena de dubte, aquest mateix fet feia que augmentés l'interès vers el gènere per part d'escriptors i de lectors (Fussell, pp. 50-64). Com a factors secundaris es poden esmentar la dictadura de Primo de Rivera i la persecució a què fou sotmesa la cultura catalana, cosa que provocà una actitud defensiva; per últim, la difusió de la reforma ortogràfica i gramatical de Pompeu Fabra, que permetia que els escriptors gaudissin d'un instrument expressiu —gairebé— equiparable al de qualsevol literatura moderna coetània. Després de la segona guerra mundial, amb la massificació del turisme aquests llibres van perdre bona part de l'interès que havien despertat. Oblida Domènech un detall important: que la literatura catalana dedicada a temes contemporanis estigué sotmesa a greus restriccions fins els anys seixanta. De fet, fou Josep Pla, però en espanyol i des de la revista *Destino*, qui en l'interregne entre la guerra civil i els anys seixanta, aconseguí de recrear el que havia estat aquesta mena de literatura. Continua així la rica tradició en la qual s'havia educat.

L'antologia *Proses de viatge* de Domènech dona idea de les dimensions de l'interès per la literatura de viatges en l'àmbit català. Destaca el fet que és una mostra mínima de l'ample catàleg possible. També ens permet de constatar que molts dels autors són tan sols «afeccionats», però d'una qualitat mitjana i d'un to general molt considerables. Dos d'aquests escriptors, Nicolau M. Rubió i Tudurí i Aurora

Bertrana, mereixen una atenció especial, ja que són complementaris del cas més conegut, el de Josep Pla. Rubió i Tudurí viatjà en diverses ocasions a l'Àfrica. És una d'aquestes experiències la que recull en el volum *Sàhara-Níger* (1932). Rubió viatjà acompanyat per un equip de cinc catalans emprenedors, amb l'auxili d'un mecànic, i a bord d'un camió fràgil, batejat amb el nom pompós de «Barcelona», afí al nom del iot «Catalonia», amb el qual navegava Francesc Cambó pels mars d'Escandinàvia o pel Mediterrani durant els estius d'abans de la guerra. El viatge de Rubió és a les antípodes del viatge de turista de luxe, que pateix una crisi moral, i que es deleix per convertir-se en aventurer, com els que ha efectuat un Paul Bowles. Hi ha un fet d'estil innegable. Els llibres de viatges d'aquest arquitecte de jardins (responsable de la urbanització de la muntanya de Montjuïc, novel·lista de talent) estan escrits amb un estil extremadament civilitzat, típic producte de la Catalunya «noucentista», amb una prosa precisa, d'una notable intensitat. Sembla com si volgués compensar la situació límit que presenta, de total absència dels luxes habituals de la civilització a través d'un llenguatge incisiu. D'altra banda, ens sorprèn la puresa de l'aventura, raó per la qual el text de Rubió capta la nostra atenció immediatament, amb una força inusual. El gran mèrit d'aquest llibre brillant consisteix en la narració d'una aventura real amb una habilitat que provoca al seu torn una aventura nova: la de cada lectura que s'efectua. També és notable que Rubió no es limiti al desplegament de noms de llocs i a recitar la llista de la gent que coneix en el viatge, sinó que s'esforça en comprometre al lector. La qualitat literària dels seus llibres de viatge es basa en aquest joc tan modern de tractar de tu a tu al lector i d'integrar-lo de manera activa en la lectura. Té moments excepcionals: quan acabada la travessa del Sahara decideix d'eliminar descripcions d'accions repetides i ho justifica amb habilitat, ja que desitja tornar a casa; a les pàgines finals, el lector és abandonat a la seva sort, enmig de la selva africana –«dels seus durs encants i de les seves inquietuds» (p. 157)–, envoltat de lleons, i, així, la narració del viatge de retorn li dura mitja pàgina.

Per la seva banda, Aurora Bertrana és notable per llibres tan singulars com *Paradisos oceànics* (1930) i *El Marroc sensual i fanàtic* (1936). En el primer assistim a la confesió d'algú que ha conegut amb detall el món de les antípodes, ja que hi va viure durant un període de tres anys. Bertrana no es fixa en els detalls obsessius de l'expedició, sinó que selecciona les experiències que puguin expressar més subtilment el món desconegut per al lector. Per exemple, en presentar el casament d'una jove de Moorea, l'interès no es justifica per l'inesperat protagonisme de l'autora, que es presenta a ella mateixa pentinant la núvia. Ens atrau molt més l'habilitat de convertir la descripció del dolor de la noia, de

cabell rebel i que vol conservar la seva llibertat original, com a símbol de la submissió dels costums locals davant la «civilització» de l'invasor europeu. Un esforç considerable de condensació de la lluita -desigual- entre cultures. Com a resultat global dels seus esforços, el lector es contagia del seu «anhel de córrer món a la recerca de visions noves i d'impressions desconegudes» (p. 25).

El segon llibre, *El Marroc sensual i fanàtic*, el qualificava la mateixa autora com a llibre no «de viatges sinó d'impressions viatgeres» (13). És una sèrie de reportatges publicats a *La Publicitat*, escrits des de la perspectiva de la dona emancipada que s'interessa per la sort de les altres dones que viuen en terres estrangeres. Ho fa en una societat que, per precepte religiós, és totalment contrària a la condició femenina. Les seves opinions ens són útils per «albirar ni que fos enmig de boires l'ànima femenina musulmana» (p. 54). La realitat que descobreix és tan forta que li fa eliminar les referències temporals. Es concentra exclusivament en els espais i en les maneres com la dona sobreviu: el bordell, l'harem, la llar humil, la cabila, la presó. El seu viatge -som al 1935- la porta a ambdós costats de la frontera: al protectorat espanyol i al francès, les dues parts en què divideix el volum. És incisiva i cruel en els «Tres minuts de serietat» (p. 143), en els que reflexiona sobre les condicions com a colonitzador de l'espanyol. Minuts decisius, de gran lucidesa, que tan sols poden ser obtinguts per qui ha viatjat molt i ha viscut l'aventura.

Aquestes mostres constitueixen una prova excel·lent de la peculiar posició de Josep Pla en relació amb aquesta pràctica literària. Sempre m'ha semblat sospitosa la queixa impenitent de l'escriptor empordanès, sobre la no existència d'una literatura autobiogràfica en català. Sembla com si volgués cridar l'atenció damunt el seu cas, que, certament, és prou singular, com ho demostren els més de 40 volums d'obra completa, en els quals combina dietaris, llibres de viatge, (auto)biografies, etc. Allò que fa interessant el cas de Josep Pla, és que, posat contra el fons d'aquesta rica tradició de literatura de viatges -i de periodisme-, el seu gest perd el caràcter gairebé sobrehumà amb què ell mateix es disfressa, però guanya en la justícia que fem a un grup d'escriptors no-professionals, que el precedeixen o li fan bona companyia en els inicis de la seva dedicació al gènere. Al costat de Bertrana i Rubió, Josep Pla ocupa una posició especial. Pot ser considerat com un més dels escriptors del moment que es dedicaren a escriure relats dels seus viatges. Però, amb el temps, per la continuïtat en la dedicació, com un cas -el més notable- a part. L'escriptor que més impacte ha tingut en les lletres catalanes, abans i després de la guerra civil.

d'altres casos de la literatura autobiogràfica, és producte de la contaminació amb d'altres subgèneres: són cartes, anotacions de un dietari (com en el cas de Walter Benjamin, viatjant a Moscu), articles periodístics (o «enquestes», «reportatges», como els que escrivia Josep Pla), derivacions de l'assaig, o són, directament, un capítol d'unes memòries, com va fer Francesc Cambó. Sempre, però, són impressions calidoscòpiques que es fixen en experiències concretes a partir del fil conductor que marca l'interès que els ha fet allunyar-se de casa. La pròpia experiència del viatge, una *tranche de vie*, intervé en la disposició del text. L'aventura del viatge es caracteritza per la capacitat que té de generar necessitat i sentit. La singularitat de l'experiència condiona les particularitats del text. Perquè el viatge té un començament i un final molt més marcat que en d'altres experiències. És com una illa en la vida que determina l'inici i el final d'acord amb unes normes pròpies.

Josep Pla és un cas exemplar en la pràctica d'aquesta forma literària. I ho podem comprovar en el viatge que féu a Amèrica l'any 1954. Es tracta d'un reportatge. Què és això per a ell? En el pròleg a «Week-end (d'estiu) a Nova York» ens ho explica: «és feina periodística; és un treball d'informació servida amb amenitat, de fàcil accés; un esforç d'observació i de descripció limitat en el temps i l'espai.» I continua: «Les pretensions d'un reportatge estan deliberadament subjectes a la momentaneïtat i contenen, per tant, elements de fugacitat.» La conclusió és consubstancial amb la particular *Weltanschauung* de l'escriptor empordanès: «Ara, la pedra de toc d'un reportatge és el fons objectiu.» (*Les Amériques*, p. 7) A la busca d'aquest fons d'objectivitat dedicarà diversos dies i articles. El viatge, en aquest cas, fou un encàrrec de l'editor de la revista *Destino*, Josep Vergés. Es tractava d'efectuar una breu visita en vaixell a Cuba i Nova York i preparar així una sèrie de deu o dotze «grans reportatges» per a la revista.

Era un encàrrec que rebia un escriptor de 57 anys, amb 40 d'exercici professional, però que havia limitat notablement les escapades a l'estranger després de la guerra civil. Aquest fet fa destacar un aspecte de l'observar de Josep Pla. Abans de la guerra civil, en la dècada dels vint i trenta, es convertí en un periodista dels que ara anomenariem *freelancer*. Josep Pla passà per la mítica tertúlia de l'Ateneu Barcelonès que presidia el Dr. Quim Borralleres, i en la qual també hi participaren, entre d'altres personatges il·lustres, escriptors com Francesc Pujols, Josep M. de Sagarra i Alexandre Plana, el mestre reconegut de Pla. Josep Pla anà per primera vegada a París amb un encàrrec periodístic digne, l'any 1920, com a corresponsal de *La Publicidad*. I des de llavors residiria a les principals capitals europees: Madrid, Londres, Berlín, Estocolm, etc. Després de la guerra renuncià, en aparença, al cosmopolitisme del

període anterior, i es refugia en la seva disfressa de pagès curiós i sorrut, que efectuava breus escapades a l'exterior a través del viatge.

L'art d'observar, i d'explicar allò que s'ha observat a través d'aquest gènere de fronteres imprecises que és el llibre de viatges és, en el cas de Josep Pla, un art de doble signe: acumula –plagia– informacions fruit d'una bona lectura d'alguna guia anterior. Com ha dit Irena Grudzinska Gross, hi ha dos tipus de cites incorporades al text del llibre de viatges: les que serveixen per provar l'autenticitat de l'experiència (converses, inclusió de documents, cita dels diaris o notes); i les que contenen una marca de cultura i invoquen un altre tipus de referencialitat, tradició o intertextualitat (p. 231). La combinació de les dues fonts produeix la característica alternança en el llibre de viatges entre la primera i la tercera persona. Jean Rousset ho expressà així: «les voyageurs s'appuient sur des guides, qu'ils citent, qu'ils démarquent, qu'ils critiquent volontiers.» (p. 126)

Pla usa i abusa del plagi. Però ho fa per aquesta necessitat del viatger que escriu per donar fe, informar, escriure la seva guia. En el viatge que efectuà a Rússia el 1925 dominava el «plagi» de documents oficials, que es traduïa en una quantitat important de pàgines realment pesades, a causa de l'origen en la prosa burocràtica. Quan va a Amèrica utilitza millors fonts i adopta una actitud més favorable. Malgrat tot, aquestes són les pàgines més pesades dels seus llibres. Necessàries, potser, ja que així ho exigeix el tipus de text, però avorrides. Es justifiquen per l'exigència del gènere, abans de l'època de la televisió i de la comunicació instantània, de donar detalls materials al viatger que llegeix el llibre situat en el país, des de la comoditat de la butaca de casa seva.

Però on de veritat sobresurt l'enginy de Josep Pla és en aquests excursus, autèntics exercicis creatius de síntesi i intuïció. Així ho reconeix en el viatge a Nova York: «i perdonin aquestes expansions de tipus intuïtiu, merament intuïtiu, que surten massa sovint de la meva ploma» (p. 109). Precisament, al lector aquestes «expansions» li semblen massa breus. És aquesta actitud allò que li permet, tot just desembarcat a Nova York, fixar el caràcter bàsic del nou país que coneix: «Al carrer, les primeres sorpreses són aquestes: primer, l'abundància de tendes; després, l'abundància prodigiosa, atabaladora, de cotxes en marxa o aturats.» (p. 36) El topos de la fabulosa abundància es va repetint de mil formes, a partir de multitud de detalls: el formigueig de la massa a la ciutat de Nova York, les racions en els restaurants, el Museu del Metropolitan, sobre el que escriu: «Personalment, el que a Nova York m'ha produït la impressió de més riquesa ha estat precisament aquest museu.» (p. 97) O, també, subratlla l'efecte de l'abundància en fixar-se en detalls ínfims: «La cuina

del Waldorf ha pogut servir 3.000 dinars en 30 minuts. És el rècord. En aquest país, davant d'un rècord no es pot ni respirar.» (p. 210)

Davant de la informació adotzenada i repetitiva, que passa mecànicament d'una guia a una altra (Baedacker, Guide Bleue, etc.) brillen amb un valor característic aquestes «intuïcions» més o menys sistematitzades, que demostrin el saber d'observador de Josep Pla. El poder reduir una realitat complexa i acolorida com la dels Estats Units a només tres elements:

Venint d'Europa, tres coses sorprenen, en aquest país, d'entrada: la netedat, l'ordre que hi ha a tot arreu, la impressió que tothom sap el que vol i que va al gra. (p. 47)

Potser per voler insistir en la seva condició de pagès, vol visitar un poblet, per constatar el contrast amb Nova York. De seguida descobreix les quatre coses més importants: el «supermarket» (que tradueix per «mercat»), l'estació de servei, la capella o capelles, i el camp d'esports (confessa, de passada, una ignorància «absoluta i completa» en matèria esportiva) (pp. 135-139). L'anàlisi de la diferència obre la porta a uns comentaris que podem qualificar d'una mica més lírics. Al capvespre del primer dia d'estada escriu:

Ens agafà el capvesprol contemplant el fascinant espectacle, i així, de cop i volta, la ciutat esdevingué com un braser de foc -un braser d'unes proporcions fenomenals. Aparegué la llum en els centenars, milers de finestres de les estructures elevades, que coincidí amb el raig luminotècnic -vermell, verd, ambre, blanc, groc, malva- del comerç dels carrers. L'aparició dels focs fou com un espetec violent, d'una força puixant. Se suspengué sobre la gran ciutat com un baf rorenc de proporcions fantàstiques, gairebé diria còsmiques, que em produí una angoixa estranya i inexplicable. (p. 46)

Es el típic producte d'allò que Claudio Guillén ha denominat la «voraz capacidad de sensación» (p. 34) que caracteritza l'obra de Pla. En una altra ocasió aquesta «voracitat» l'empeny a escriure comentaris que ara ens poden semblar curiosos, fora de to, però que són d'una gran exactitud: «les dones americanes vistes d'esquena sempre semblen més joves que no són en realitat.» (p. 44)

Josep Pla, en una mostra del plagi per la via negativa (és a dir, contestant unes opinions que li semblen poc afortunades) ataca Paul Morand amb virulència:

Quina delirant fantasia portà els primers observadors de les estructures verticals –tipus Morand– a dir que aquesta arquitectura prové del món còsmic, del temple del Sol, dels asteques i de no sé quines altres fantasies! De vegades els escriptors francesos, posats a exagerar, no tenen rival possible. (p. 190)

El viatge du una data inscrita, no només en el títol, sinó en els gestos de sorpresa que li produeixen determinats detalls, i que ara ja formen part del nostre món. Els americans del *Middle West* són «menjadors de blat de moro torrat, bevedors de la magnífica llet que es produeix en el país, degustadors d'una beguda desagradable anomenada Coca-Cola» (p. 166). I, de costat, apareix la sorpresa davant les maneres d'organització de la vida en allò que Pla (com Julio Camba) anomenava la ciutat automàtica. El telèfon i els seus usos (compres a distància, servei despertador, informacions meteorològiques que substitueixen el diari, etc.), el «frigidaire» i les noves maneres de menjar, els productes congelats. Li sorprenen també els supermercats, perquè són inodors, i perquè impliquen una civilització basada en l'automòbil i la nevera (pp. 364-369).

Un detall interessant que ens atansa a la perspectiva des de la qual escrivia Pla, i que prepara el lector, el notem en els diversos comentaris sobre l'impacte que les pel·lícules vistes sobre Nova York tenen en la primera impressió, en visitar la ciutat de veritat. Ell insisteix des de la seva condició gairebé naïf de «pagès»: «El fet que jo hagi anat tan poc al cinema m'ha permès ara de tenir el candor de la curiositat immediata.» (p. 167). Detecta la barreja de sensacions que produeix la primera visió de Manhattan: la sorpresa davant la realitat descomunal i el reconeixement, al mateix temps, de tantes vistes fixades en la retina a través de fotografies o del cinema (pp. 31-32).

El viatger que visita Amèrica provinent d'Europa se sent aviat invitat a comparar allò que veu amb la realitat europea que ha deixat enrera. O, millor, amb el seu país d'origen. Els restaurants italians de Nova York fan exclamar a Pla: «Tot plegat em produí la il·lusió que les distàncies intercontinentals s'havien escurçat considerablement.» (p. 56) Però els comentaris anecdòtics, obren pas a d'altres de més profunds. Com, per exemple, sobre el sentit complex de la relació entre les coses americanes i europees que endevina a Nova York. Té sobre això dues intuïcions: «en aquesta ciutat, s'hi pot viure amb una llibertat que a Europa ja és impossible (...) Per altra part, tinc la impressió que aquí hi ha cada dia menys geografia i més sensibilitat.» Així pot concloure: «És per aquestes raons que Nova York em sembla la realització d'una Europa frustrada, salvant sempre, és clar, les diferències

d'eficàcia i de riquesa.» (p. 80) Uns anys més tard, en un viatge a Amèrica del sud escriuïra que la monotonia de Buenos Aires és superada per les combinacions d'arquitectura i de botànica que li recorden alguns racons de Europa: barris de París (Passy, Neuilly), barris moderns de las ciutats europees residencials de la Suïssa francesa. Això feia que es preguntés: «¿Porto a la memòria records insolubles de tants anys de viure i passar per tantes ciutats del vell continent? Tot podria ser.» (*En mar*, p. 257)

Com ha indicat Paul Fussell hi ha diferències importants entre l'«exploració», el «viatge» i el «turisme». I aquestes diferències són útils per distingir tres moments i tres classes socials que han practicat els desplaçaments. En el Renaixement la noblesa explorava; en el segle XIX i a començaments del XX, la burgesia viatjava; i en el període posterior a la segona guerra mundial, que ha estat dominat pel proletariat, es fa turisme (p. 39). El pobre turista de la segona meitat del segle XX s'assembla cada cop més a un pelegrí pel civil, sempre a la recerca de runes i museus, les relíquies d'un culte «culturalista». Acomplint promeses: l'exotisme dels països del tercer món, la sacralització de l'art en els museus més famosos. Necessita, això sí, de llibres per a la seva salut espiritual, breviaris que continguin les oracions –receptes– adequades. Així es pot explicar el triomf del llibre de viatges en tres formes complementàries: la guia, el viatge literari, el viatge moral, interior. Els exemples examinats aquí són, d'altra banda, mostres últimes de viatges reals, allunyats de la massificació del present.

La capacitat d'observació de Josep Pla ens transporta a un temps i a un espai llunyans. La sorpresa que li produeix el desconegut, fa que gairebé es quedi sense paraules per descriure la novetat. Allò que ens explica és un reflex llunyà d'una experiència rica, i demostra el valor únic de la literatura –enfrontada amb la cultura de l'audiovisual i el multimèdia– per transportar-nos ben lluny, per un mòdic preu i amb una varietat de matisos insuperable. L'art del viatger, a diferència de l'activitat més mecànica del viatjant és saber tornar a temps i poder transformar el mirar en escriptura.

El viatge ha servit en molts casos per constatar l'excel·lència de la situació pròpia –casa i país– i la inutilitat de buscar alternatives. Tal com recorda Kavafis en un vers famós, «Allà on tu vagis, anirà la teva ciutat,» en viatjar, sovint arrosseguem amb nosaltres les limitacions i prejudicis que condicionen la nostra percepció del desconegut. S'emet un judici des d'una perspectiva imposada, la del viatger, que forçosament presenta una visió distorsionada i subjectiva d'un món nou. I aquesta és, doncs, una altra de les grans lliçons que es deriven de l'art del viatjant. Així Josep Pla, amb boina, observa amb estupefacció la meravella del

món per tornar-se a veure a ell mateix. A través de la lectura d'aquests textos també nosaltres lectors ens trobem més a prop de nosaltres mateixos en aquesta proximitat falsa que imposa el viatge llegit. El text som nosaltres.

OBRES CITADES

- BARTHES, Roland. "Ecrivains et écrivants." *Essais critiques. Oeuvres complètes*. Ed. Éric Marty. Paris: Éditions du Seuil, 1993: pp. 1277-1282.
- BERTRANA, Aurora. *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions de l'Eixample, 1991.
- BERTRANA, Aurora. *Paradisos oceànics*. Barcelona: Edicions de l'Eixample, 1993.
- DOMÈNECH, Joan de Déu. "Introducció" a *Proses de viatge*, Barcelona: Editorial Bruño, 1992: pp. 9-39.
- FUSSELL, Paul. *Abroad. British Literary Traveling Between the Wars*. Oxford: Oxford U.P., 1980.
- GRUDZINSKA GROSS, Irena. "Stendhal, Travel Writing, and Plagiarism." *Nineteenth-century French Studies* XVIII (1-2, 1989-90): pp. 231-235.
- GUILLÉN, Claudio. "Lección de Josep Pla." *Revista de Occidente* 9 (1981): pp. 27-39.
- PLA, Josep. *Primera volada*. O. C., 3, Barcelona: Edicions Destino, 1966.
- PLA, Josep. *El Nord*. O. C., 5, Barcelona: Edicions Destino, 1967.
- PLA, Josep. *En mar*. Barcelona: Edicions Destino, 1971.
- PLA, Josep. *Les Amériques*. Barcelona: Edicions Destino, 1978.
- ROUSSET, Jean. "Lecture d'un ville: Les guides de Rome au XVIIIe siècle." *Le lecteur intime: de Balzac au journal*. Paris: J. Corti, 1986: pp. 125-138.
- RUBÍO I TUDURÍ, Nicolau M. *Sàhara-Níger*. Introducció de Joan de Déu DOMÈNECH. Barcelona: Edicions La campana, 1993.
- SIMMEL, Georg. "Das Abenteuer." *Philosophische Kultur*. Berlin: Verlag Klaus Wagenbach, 1983: pp. 13-26.
- VALLE INCLÁN, Ramón del. *La pipa de Kif*. Madrid: Sociedad General Española de Librería, 1919.